

Давиденко І.О.,
студент 4 курсу,
Інститут філології,
Бердянський державний
педагогічний університет

ТОПОС РИМУ В РОМАНІ Я. БОХЕНСЬКОГО “ОВІДІЙ НАЗОН – ПОЕТ” ТА В ПОВІСТІ Ю. МУШКЕТИКА “ЛІТНІЙ ЛЕБІДЬ НА ЗИМОВОМУ БЕРЕЗІ” (ТИПОЛОГІЧНІ СХОДЖЕННЯ)

Місто як осередок культури, зразок досконалої організації суспільного ладу з давніх часів було об’єктом зображення письменників. Маючи протилежне, хаотичне значення, воно завжди було тим простором, який сприяє асиміляції людини серед урбаністичного натовпу. Дуалізм семантики топосу пов’язаний із іманентною полярністю, що виникла на тлі постійних суперечностей. Протистояння сакрального і профанного, можновладців і плебсу, республіки і тиранічної монархії – все це яскраво виражено в античному Римі.

Образ Вічного Міста набув планетарного значення в літературі. Адже це один із перших мегаполісів, який став своєрідною квінтесенцією опанованого, людського простору, де люди досягли вершин розвитку цивілізації. Сьогодні, коли Україна впевнено крокує “на шляхах до Вічного Міста” [2, 4], стало актуальним досліджувати цей своєрідний і водночас суперечливий образ. Метою роботи є розкриття специфіки римського урбаністичного простору в романі Яцека Бохенського “Овідій Назон – поет” та в повісті Юрія Мушкетика “Літній лебідь на зимовому березі”. Реалізація мети передбачає виконання таких завдань: 1) дослідити символічний зміст Вічного Міста в творчості письменників; 2) проаналізувати міфологічний діапазон урбаністичного простору; 3) з’ясувати семантику проєкцій Риму на інші просторові об’єкти: “Рим – храм”, “Рим – гора”, “Рим – сад”; 4) окреслити загальні типологічні збіги у зображенні топосу Риму польським та українським письменниками.

Рим займає особливе місце серед міст-символів. Вічне Місто – *“символ імперії як соціокультурного феномену, емблема імперського розмаху, безмежних поривань і грандіозних здійснень”* (переклад наш – І.Д., далі теж) [8, 110], тому не випадково цей топос став об’єктом зображення творів Данте Аліг’єрі, Франческо Петрарки, І. Котляревського, В. Гюго, Я. Бохенського, К. Рансмайра, Ю. Мушкетика.

Фр. Петрарку Рим цікавив як символ досконалого республіканського правління. Письменник, написавши поему “Африка”, здійснив міфологізацію Вічного Міста як символу грандіозної долі римського народу, духовної величчя й культурної суверенності. Таким ідейним навантаженням Петрарка намагався пробудити національну свідомість й виховати почуття єдності італійців на

основі відродження республіканських ідеалів та історичної пам'яті про могутній Рим.

І. Котляревський вбачав у Вічному Місті прообраз світлого майбутнього, ідеал віднайдені батьківщини. Класик українського письменства у трагедійній поемі “Енеїда” втілює бажання пробудити національну свідомість українців на основі утвердження республіканських засад управління державою на протигагу самодержавно-деспотичній системі “Третього Риму” – Москви.

Історія створення Вічного Міста тісно пов'язана з міфологією, тому треба звернутись до неї, щоб розкрити широкий діапазон Риму у творчості письменників. Згідно з традиційним міфом, викладеним Тітом Лівієм, засновник Риму та його перший цар Ромул разом зі своїм братом-близнюком були, за однією з версій, синами весталки Реї Сільвії та бога війни Марса. Немовлят, кинутих за наказом царя Амулія в річку Тибр, прибило до берегу. Вони були вигодувані молоком вовчиці та виховані пастухом Фаустулом і його жінкою Аккой Ларенцією. Довівши шляхом ауспіцій (ворожіння по льоту птахів) свою перевагу над братом, Ромул заснував на Палатинському пагорбі місто Рим. Рем був насмішкватим, жадібним, заздрив брату, якому віддавали перевагу боги, не підкорявся правилам міста, переступив закони видані Ромулом, за що поплатився життям. Злочин братовбивства буде каратися громадянськими війнами, від яких постійно страждатиме імперія. Викрадення сабінянок, загарбницькі війни з сусідами зробили країну багатогою. Міф розповідає про повернення Ромула на небо, де він став богом, покровителем Риму, і весь час закликав римлян бути мужніми, войовничими, бо саме це принесе небувалий успіх і могутність державі.

Таким чином, міф про походження Вічного Міста утверджує ідею богообраності римського народу, панування його в світі.

Трагедія творчої особистості, змушеної піти у вигнання, постійне бажання розширити територію за рахунок земель інших народів, а також оспівування досягнень римської цивілізації стали предметом авторського нарративу Я. Бохенського та Ю. Мушкетика. Крім центрального образу античного поета Публія Овідія Назона, знаковим в творах обох письменників є топос Риму.

Відомий польський письменник у романі “Овідій Назон – поет” (1969) не тільки майстерно відтворив трагічну долю геніального митця в умовах тоталітаризму, а й побудував яскраву мозаїку життя в світі суперімперії – Риму. Я. Бохенський у своєму романі про класика світового письменства намагався найповніше реконструювати життя Овідія. Автора цікавить злочин римського письменника, за який його було відправлено у вигнання. Я. Бохенський акцентує увагу реципієнта на специфічній ситуації, що склалась у світовій історії. Адже вирок імператора відомий, але провина і досі ще залишається завуальованою під багатозначними натяками творів самого Овідія. Польський письменник веде розслідування на сторінках роману як справжній детектив, використовує індуктивний та дедуктивний шляхи пошуку істини, висуває всі можливі версії злочину. Але автор не нав'язує своєї позиції, він лише пропонує

читачу варіанти, а той сам має обрати правильний. Услід за письменниками постмодерністами Я. Бохенський залишає кінець роману відкритим, спонукаючи реципієнта до роздумів та інтелектуальної полеміки.

На відміну від польського письменника, Ю. Мушкетик у повісті “Літній лебідь на зимовому березі” (1989) не заглиблюється в біографічні відомості Овідія. Справжній фактографічний матеріал твору поєднується з вірогідною вигадкою, але від цього повість не втрачає своєї естетичної та ідейної цінності. Ю. Мушкетик зосереджується на античності, де знаходить серед безлічі традиційних образів той, що найбільше турбував і був актуальним для широкого кола українських читачів. А. Нямцу слушно зауважив з цього приводу: *“Сучасні звернення літератури до легендарно-міфологічного матеріалу – це не спроба формальної реконструкції минулого, знання й досвід якого зафіксовані в культурних пам’ятках. Це скоріше намагання по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити, це минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти й вичленувати глибинні зв’язки і взаємозумовленість віддалених одна від одної епох, змодельовати різність етичних потенціалів, сформовану суперечливою динамікою суспільного прогресу”* [5, 4]. Тому не випадково у центрі уваги повісті Ю. Мушкетика доля вигнанця Овідія та репресованого Поета ХХ століття. Письменник прагнув відтворити катастрофізм життя митців під час утвердження деспотичної системи правління. Події, що були майже дві тисячі років тому, рефлексуються у радянські часи серед безмежних снігів півночі. У творі відбувається міжчасовий діалог головних героїв про трагізм життя в період тоталітаризму. Прозаїк ставить перед читачем непросте запитання: що дає сили особистості вистояти і зберегти свої духовні основи в умовах терору і репресій? Ю. Мушкетик не намагається детально відтворити всю “побутову” конкретику Гулагу, він, найперше, прагне зрозуміти специфіку протистояння людини та антигуманної імперської системи.

Услід за Я. Бохенським, Ю. Мушкетик концентрує сюжет свого твору навколо центрального просторового образу – Риму. Якщо польський письменник більш стриманий в оцінці Вічного Міста, то український автор піддає його жорсткій критиці. Адже латинське місто було столицею, фактично, першої тоталітарної держави.

Я. Бохенський насичує свій роман детальними топографічними відомостями, намагається вибудувати перед читачами цілісний урбаністичний образ. Авторський нарратив позбавлений вигадки і спирається на фактографічний матеріал. Рецепція Вічного Міста відбувається у площині його проєкцій на інші просторові об’єкти. Серед них найбільше аксіологічне значення становлять храм Аполлона і сад. Традиційно храм трактується як символ *“будинку Господа на землі, космічного центру, що поєднує пекло, небеса і землю, або шлях сходження до духовного просвітлення”* [6, 398]. Часто місто може відноситись до оточуючого світу як храм, що є ідеалізованою моделлю всесвіту. В такому випадку, за словами Ю. Лотмана, *“де б він не був розташований, йому надають центральне положення, він вважається*

центром” [3, 321]. Невипадково Єрусалим, Рим, Москва в різних текстах можуть виступати центрами деяких світів.

Серцем Риму за часів Октавіана Августа, безсумнівно, був храм Аполлона. У зображенні Я. Бохенського він вражає своєю помпезністю: *“Будівля в прямому розумінні слова сяjala, бо світлий мармур та лискучий метал справляли таке враження, наче все це створено з самого блиску й світла”* [1, 33]. Фундація цілком відповідала величчю його засновника. Основна частина будівлі була споруджена з білого мармуру, на даху стояла золочена колісниця Сонця з чотирикінним запрягом, а браму покривали розкішні барельєфи зі слонової кістки. Статуя Аполлона всередині будинку була оригінальним витвором грека Скопаса. Поруч із Аполлоном стояли Латона і Діана інших грецьких майстрів. Ще одну мармурову статую Аполлона було поставлено перед храмом, зображала вона бога під час співу з лірою в руках.

У романі польського письменника образ храму не виконує як такої смислотворчої функції, він лише увиразнює велич Вічного Міста і всієї імперії. На відміну від Я. Бохенського Ю. Мушкетик не згадує храм Аполлона. Але характеротворчу функцію в його повісті виконує храм Януса Квіріна, що побіжно згадується автором. Міфологічний образ Януса розкриває іманентні особливості характеру імператора Октавіана Августа.

Янус у римській міфології – божество дверей, входу та виходу, будь-якого початку, тому зображувався з двома обличчями: перше дивилось в минуле, а друге – в майбутнє. Ця дволикість притаманна і Августу. Під маскою звичайного чоловіка прихований тиран і диктатор. Основою внутрішньої політики імператора було встановлення диктатури військово-рабовласницької, консервативної за своїми завданнями і цілями при збереженні зовнішнього декоруму республіки. Август на протигагу Цезареві зумів організувати такий компромісний лад, у якому, за влучним висловленням Сенеки, “государ сховався в одяг республіки”. Лад цей, будучи по суті замаскованою монархією, мав назву, яка здавалася прийнятою навіть республіканцями, а саме “принципату”, тобто визнання переважаючої ролі в республіці “принцепсу” – першого громадянина.

Тож, система представляла подвійні стандарти як у політиці, так і в моралі. Октавіан боровся за відновлення старовинних чеснот, видав ряд законів, щоб укріпити родину, боровся з розбещеністю римлян. Але сам одружився двічі з політичних міркувань, третю жінку відібрав у її чоловіка, мав багато коханок. Як свідчить історик Светоній, за часів Августа в Римі з’явилися професійні донощики – сікофанти.

Велику роль імператор надавав літературі, яку намагався зробити частиною державної ідеології, що буде притаманно всім авторитарним режимам. Саме в цей час характерною рисою літератури буде апологетизм. Вільне висловлювання думок не допускалося в період принципату Августа. Ораторське мистецтво перетворилося в пусті вправи риторичного характеру. Значних утисків зазнавали історики. Азійній, Полліон, цезаріанець, який не схвалював політику Октавіана у ставленні до Антонія, повинен був залишити незакінченою свою працю з історії громадянських воєн. Оратор та історик

Кассій Север був засланий на острів Крит за різку критику дій Августа і його прихильників. Твори Т. Лабієна були навіть спалені за постановою сенату за схиляння їх автора перед республіканським ладом. Навіть Тіта Лівія за його похвальний відзив про Помпея Август називає “помпеянцем”. Тому історична наука в особі Тіта Лівія і Діонісія Галікарнаського набуває значною мірою офіційного характеру. Вона починає непомірно підкреслювати велич дій Римської держави, відверто засуджуючи народні рухи та їх вождів.

Таким чином, образ храму в повісті Ю. Мушкетика “Літній лебідь на зимовому березі” сповнений алегоричного змісту. Дволикість Януса Квіріна рефлексується у подвійній моралі Августа. В свою чергу дуалізм міфологічного простору храму проектується і на простір міста, що також характеризується різкою полярністю. Рим, як і багато інших великих міст того часу, органічно поєднував у собі розпусту і цнотливість, багатство і бідність, демократію і тиранію.

Польський та український автори пропонують також й інші проекційні альтернативи до Вічного Міста. У Я. Бохенського це “місто – сад”, а у Ю. Мушкетика “місто – гора”.

Топос саду в романі Я. Бохенського нерозривно пов'язаний із головним героєм твору – Овідієм. У древніх традиціях сад – це “образ ідеального світу, космічного порядку і гармонії – втрачений і заново отриманий рай” [6, 319]. Сади презентують здібність людини досягнути духовної гармонії. Саме серед такого ідилічного простору Овідій Назон, в інтерпретації польського письменника, шукав натхнення. Спокій і усамітнення сприяли творчості поета. З Узвишся Садів римський класик бачив широкі перспективи, що відкривались перед ним, проте Я. Бохенський підкреслює, що навіть знаходячись далеко від міста, периферія не позбавлена впливу центра: “Не можна сказати, щоб до Узвишся Садів зовсім не доходив відгомін міста. Швидше навпаки. Незважаючи на тишу тут часом чуються звіддалеки такі тони й ритми, яких у клетоті середмістя було б і не розрізнити” [1, 68]. Єдність поета з природою допомогла заглибитись йому у внутрішній світ і побачити місто, позбавлене гамору та суєти.

Але можливе й інше прочитання образу саду. Імператор Октавіан Август був вправним політиком, контролював усі сфери життя свого народу. Тому людей, що чинили супротив його політики чи якимось критично ставились до влади, він безжалісно карав (навіть власну онуку). Таким чином, топос саду може бути інтерпретований у дискурсі тоталітаризму.

У тоталітарній проекції образ саду як “ідеального представлення буття” може прочитуватися як сигнал про повернення втраченого раю, його ідеального устрою. В. Хархун зазначає, що коли сад замкнений, то “у цьому випадку для тоталітаризму, який абсолютизував принцип контролю, образ саду – найоптимальніший культурний відповідник, що художньо легітимізує замкнений простір тоталітарної цивілізації” [7, 57]. Сад як символ ізольованості позначає укритий, упорядкований простір, який резонує інший простір означений лише хаосом.

Отже, Я. Бохенський вдало використав символічний образ саду. Адже ця проекція Вічного Міста, відповідно до ідейного та художнього планів, може тлумачитись по-різному. Тому сад у романі виступає як природній осередок, що допомагає головному герою здобути душевну рівновагу та гармонію. І в той же час топос саду є рефлексією демократичної держави, яка мала б будуватися за принципами гуманізму, але при тоталітаризмі була лише химерою.

Ю. Мушкетик у своїй повісті “Літній лебідь на зимовому березі” пропонує іншу альтернативну проекцію Вічному Місту. Для головного героя Публія Овідія Назона Рим – це верхівка цивілізації, а все, що за її межами крихке і скоро минує: *“Світ – це висока гора, на вершині якої стоїть Рим, а по краях, над прірвою, інші держави. Вітер тисячоліть обвіває гору, змітає, неначе саранчу, одні народи й приносить інші, тільки Рим стоїть і тримає над собою небо цивілізації”* [4, 17]. Український прозаїк уводить в повість символ гори з метою розкриття аксіологічного значення, яке набуває для Овідія Рим.

Як і символ дерева, гора є алегоричним образом світу і моделлю всесвіту. Гора знаходиться в центрі, навколо неї, як світової осі, формується світобудова. На її верхів’ях Рим увібрав сакральні якості, наблизився до богів і ототожнився з християнським Раєм. Для Овідія Рим там, *“де світить ласкаве і тепле сонце, де шумлять оливкові гаї й ніжно цвіте тамариск. Де біломармурові палаци, високі колони, з гарячою і холодною водою терми, де театр з комедією і мімами, де тисячоголосий форум і храми богів”* [4, 16-17]. На протизвагу диким Томам, Рим-гора – це культурний центр, де цивілізація досягнула значного прогресу.

Топос гори доцільно розглянути також крізь опозицію “верх – низ”. За традицією, верх визначається *“благим, чистим, святим, піднесеним, цнотливим і аскетичним, тоді як низ – поганим, брудним, мирським, тілесним”* [8, 63]. Такими діаметрально протилежними ознаками представлені Рим і Томи. Але Ю. Мушкетик звертає увагу реципієнта на процес дифузії, що відбувається між центром і периферією. Овідій, критично оцінюючи місце свого вигнання, помічає, що Томи не гірші від Риму. Гетське місто не має театрів, терм та кам’яних доріг, але його населення щирістю і відкритістю своєї душі викликало поважне ставлення до них у римського письменника. Розбещений Рим піддається нещадному осуду Овідія. Поет розуміє, що хоча *“гетти не мають срібних тазів для умивання та золотих гребінців, але вони теж люди... Либонь, в оцих убогих степах римлянин мав би вигляд значно гірший. Бо він укоханий і лінивий, пихатий і розбещений. Він не вміє і не хоче працювати”* [4, 39]. Таким чином, традиційна інтерпретація опозиції “верх – низ” порушується: Рим – це не тільки центр культури, а й осередок розбещеності й пихатості, натомість Томи – не лише дикість, а й працьовитість, щирість у стосунках між людьми.

Спільним у Я. Бохенського та Ю. Мушкетика є емоційність, із якою вони зображують римського поета у вигнанні. Відчуття самотності під час примусової релігації постійно супроводжує Овідія. Саме в ізоляції яскраво простежується відмінність центру і периферії. В повісті українського прозаїка Томи для Овідія *“стоять на краю світу, на самісінькому його краю”* [4, 16]. Інтерпретуючи метафоричний вислів римського поета, реципієнт розуміє, що

“край світу” – це місце, де закінчується цивілізація і починається дикість. Традиційна опозиція має й інший еквівалент у повісті – “гора – прірва”.

У романі Я. Бохенського перше, що вразило Овідія у вигнанні – північні морози: *“Дунай скутий кригою, ніщо тут не росте, дерев немає, я ходив морем, як бруківкою... Смерть! Смерть! Що за край!”* [1, 94]. Катастрофізм життя римського поета підсилювався постійними спогадами про теплий і цивілізований Рим. Польський письменник заглиблюється у психіку самотньої людини, намагається відтворити почуття алієнації, що супроводжувало Овідія: *“Тут під Полярною зорею, в цій мертвій пустелі, в цій безплідній і холодній землі, де я живу, вигнаний з дому, з найпрекраснішого міста. Нема плодів, нема яблук, нічого нема”* [1, 104]. Примусова ізоляція докорінно змінила життя поета-класика, серед варварського степу він зрозумів несправедливість вироку і на своєму власному прикладі побачив, що буває з тими, хто стоїть на заваді у імператора.

Отже, в романі Я. Бохенського “Овідій Назон – поет” та в повісті Ю. Мушкетика “Літній лебідь на зимовому березі” домінантним просторовим образом є Рим. В рефлексіях польського та українського письменників Вічне Місто постає як осередок високої культури та цивілізації, що протистоїть диким Томам. Проте семантика топосу Риму краще розкривається у підтексті, у площині власних проєкцій. Я. Бохенський доповнює урбаністичний простір Вічного Міста топосами храму та саду. Храм Аполлона, збудований за наказом Октавіана Августа підкреслює велич імперії, її центризм у світі та покровительство богів. Образ яблуневого саду в романі польського письменника має подвійну семантику. Він виступає місцем усамітнення головного героя, можливістю здобути втрачену гармонію і відпочити від галасу міста. В той же час топос саду може розглядатися в дискурсі тоталітаризму як бажання повернути ідеальний устрій держави, побудований за принципами моралі та гуманізму.

Ю. Мушкетик у повісті “Літній лебідь на зимовому березі” підкреслює роздвоєність характеру Октавіана Августа міфологічним образом храму Януса Квіріна, що мав два обличчя. Дволикість римського божества рефлексуються на дуалізмі політики імператора. Український прозаїк акцентує увагу на сакральному статусі Вічного Міста також і проєкцією “Рим – гора”. Проте, цей статус нівелюється трансформацією топосу крізь опозицію “верх – низ”.

Я. Бохенський та Ю. Мушкетик предметом свого художнього нарративу зробили трагічну долю поета Публія Овідія Назона, змалювавши катастрофізм його життя. Топос Риму є домінантним просторовим образом творів польського та українського письменників, тому він виконує роль ідейного центру, навколо якого побудований сюжет. Спільним для обох письменників є й ідеологічні уподобання. Як у романі, так і в повісті Я. Бохенський та Ю. Мушкетик утверджують ідеї гуманізму та засуджують будь-які прояви деспотизму.

Література

1. Бохенський Я. Овідій Назон – поет : [роман] / Яцек Бохенський // Всесвіт. – 2000. – № 3–4. – С. 28–142.

2. Жулинський М. Україна на шляхах до Вічного Міста / Микола Жулинський // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, колегіумах, ліцеях – 1999. – № 4. – С. 4–11.
3. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – С.–Петербург : Искусство–СПБ, 2004. – 704 с.
4. Мушкетик Ю. Літній лебідь на зимовому березі : [повість] / Юрій Мушкетик // Вітчизна. – 1989. – № 1. – С. 16–68.
5. Няму А. До проблеми функціонування “літературних архетипів” у європейському загальнокультурному контексті / Анатолій Няму // Слово і час. – 2009. – № 2. – С. 3–14.
6. Трессидер Дж. Словарь символов / [пер. с англ. С. Палько] / Дж. Трессидер. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
7. Хархун В. Концепти тоталітарної онтології (на матеріалі драматургії Олександра Корнійчука) / В. Хархун // Слово і час. – 2007. – № 12. – С. 42–59.
8. *Енциклопедія символів, знаків, емблем.* – М. : Ексмо; СПб. : Мидгард, 2008. – 608 с.

Анотація

Стаття присвячена проблемі функціонування топосу Риму в романі Яцека Бохенського “Овідій Назон – поет” та у повісті Юрія Мушкетика “Літній лебідь на зимовому березі”. Рецепція простору міста відображена крізь символічний та міфологічний контексти. Автор акцентує увагу на модифікаціях просторового образу Риму, аналізує його проєкції: храм, гора, сад.

Ключові слова: топос, Рим, простір, символ, Овідій, образ, рецепція, храм, сад, гора, опозиція.

Аннотация

Статья посвящена проблеме функционирования топоса Рима в романе Яцека Бохенского “Овидий Назон – поэт” и в повести Юрия Мушкетика “Летний лебедь на зимнем берегу”. Рецепция пространства города отображена через символический и мифологический контексты. Автор акцентирует внимание на модификациях пространственного образа Рима, анализирует его проекции: храм, гора, сад.

Ключевые слова: топос, Рим, пространство, символ, Овидий, образ, рецепция, храм, сад, гора, оппозиция.

Summary

The article deals with the problem of function the Rome topos in Jacek Bochensky’s novel “Ovidius Naso – poet” and in Jury Mushketic’s narrative “The summer swam on the winter shore”. The space reception of the city is reflected through symbolic and mythical contexts. The author focuses on modifications Rome space image, analyzes its projections: the temple, the garden, the mountain.

Key words: topos, Rome, space, symbol, Ovidius, image, perception, temple, garden, mountain, opposition.